

Wartości zabytkowych alei dawnych założeń podworskich na wybranych przykładach z okolic Łomży

Jan Łukaszkiwicz

Values of Monumental
Alleys Remaining After
Old Manors. Chosen
Examples from Vicinity
of Łomża City

Wstęp - geneza alei w krajobrazie rolniczym Polski

Introduction - genesis of
avenues in the agricultural
landscape of Poland

Z krajobrazem rolniczym dawnej Polski zrośnięty był silnie dwór szlachecki. Szlachta bardzo pielęgnowała więzi swoich rodów z ich gniazdowymi posiadłościami. Jak podaje Łoziński [1978] „sielskość i rycerskość to główne, niemal wyłączne cechy życia szlacheckiego w przeszłości”. Oprócz dogodnego usytuowania samego dworu i zabudowań folwarcznych w krajobrazie zwracano uwagę na właściwe urządzenie ich otoczenia. Ówczesne wyobrażenie idealnej wiejskiej siedziby obejmowało także założony w pobliżu regularny ogród „w kwadrat wymierzony” do spacerów. Poza tym musiał tam być sad i ogród kwiatowy – tzw. wirydarz. „...W końcu nie brakło dworom cienistego wieńca drzew starych”. Rosły tam „...wyniosłe topole, lipy rozłożyste, jawory i dęby wiekuste” [Łoziński, 1978]. Wjazd do dworu z gościńca prowadził najczęściej poprzez reprezentacyjną bramę dworską długą aleją obsadzoną drzewami.

Aleje stanowiły od dawna jeden z podstawowych elementów krajobrazu wiejskiego. Proste gościńce łączące dwory i folwarki na

ziemiach polskich już od XVI wieku były obsadzone drzewami. Do XVIII wieku dotyczyło to tylko dróg prywatnych. Drogi publiczne zaczęto obsadzać drzewami od połowy XVIII w., a jako stałą zasadę wprowadzono obsadzanie dróg dopiero w XIX w. Początkowo sadzono rodzime lipy, klony, jarzębinę, topole, potem mieszańce topól, kasztanowce. Na początku XX w. nastąpiła moda na sadzenie drzew owocowych, jesionu pensylwańskiego i robinii akacjowej [Łuczyńska-Bruzda, 1995]. Są to oczywiście przykłady, ponieważ gatunków drzew stosowanych w alejach na przestrzeni wieków było dużo, dużo więcej, w zależności od mody i kraju.

Dawne i obecne funkcje alei w krajobrazie rolniczym

Former and present functions
of avenues in the agricultural
landscape

Aleje pełniły mogły szereg różnych funkcji. Były zakładane nie tylko ze względu na potrzeby komunikacyjne, ale pełniły także rolę osi kompozycyjnych i widokowych. Łączyły one często obszary rezydencjonalnych parków, czy ogrodów z innymi obiektami o charakterze dominant w okolicznym krajobrazie,

do których należały pałace, dwory, kościoły, folwarki itp. [Majdecki 1993, Siewniak i inni, 1991]. Aleje zakładane były także wewnątrz ogrodów lub parków, gdzie drzewa były często formowane. Jak podaje Szwarc–Bronikowski [2000] aleje są relikdami wiejskiego krajobrazu, „...ostańcami ojczyściej przyrody, których dziś nikt już ani prawidłowo sadzić, ani pielęgnować nie umie. Najpiękniejsze z nich, starannie ongiś wytyczane przez przodków, teraz zdziesiątkowane, często prowadzą już ... donikąd. (...) Łącząc dwory, wioski, miasta, i miasteczka wytyczały główne szlaki, którymi przebiegały wówczas wieści radosne lub trwożne. Tędy też wielokrotnie galopowały polskie dzieje”.

W nizinym krajobrazie Polski północno-wschodniej aleje stanowią szczególnie ważne elementy przestrzeni. Razem z innymi zadrzewieniami śródpolnymi, wzbogacają fizjonomię krajobrazu – łagodzą monotonię słabo zróżnicowanego wysokościowo terenu. Posiadają one również dziś istotne wartości historyczne i kulturowe. Aleje są bardzo często jedynymi pozostałościami po całych założeniach dworsko-parkowych, które uległy zupełnemu zniszczeniu na skutek wojen i celowej dewastacji w czasach PRL.

Pod względem przyrodniczym aleje w krajobrazie otwartym spełniają szereg ważnych funkcji. Jak podają Gradowski i Budzyński [1963] aleje, jako forma zadrzewień przydroż-

nych, poza zaletami estetycznymi wpływać mogą na: „...zwiększanie wodnej retencji środowiska, przeciwdziałanie erozji wietrznej gleby, ochronę roślin uprawnych przed zanieczyszczeniami pochodzącymi z komunikacji drogowej, wzmacnianie oporu środowiska przeciw szkodnikom roślin uprawnych, kształtowanie środowiska owadów zapylających, oraz zwiększenie turystyczno-wypoczynkowej atrakcyjności terenu”. Aleje posiadają także znaczenie wiatrochronne i stanowią skuteczną osłonę przeciwnieźną dla dróg i okolicznych pól.

W Europie w różnych okresach historycznych, a zwłaszcza w okresie baroku, jako drzewa alejowe szczególnie ceniono sobie m.in. gatunki lip. Przykładowo *Tilia x europea* lub *Tilia platyphyllos* były bardzo często sadzone w alejach na terenie Anglii, Francji, lub Niemiec [Pigott 1989, Siewniak i inni, 1992]. Lipa drobnolistna – *Tilia cordata* jest rodzimym gatunkiem lipy w Polsce. Była w związku z tym często stosowana jako drzewo alejowe w różnych rejonach naszego kraju. Aleje lipowe występują licznie m.in. na terenie województwa Podlaskiego (w obszarze byłego województwa łomżyńskiego). Dalsza część pracy poświęcona będzie czterem wybranym lipowym alejom pomnikowym z okolic Łomży, zinwentaryzowanych wiosną i latem 2004 roku. Na tych przykładach postaram się ukazać rzeczywiste znaczenie zabytkowych

alei w krajobrazie rolniczym oraz sformułować wnioski na temat możliwości ich ochrony i przetrwania.

Stan zabytkowych alei na wybranych przykładach – określenie szans i zagrożeń

State of listed avenues in chosen examples – determination of chances and endangerments

W wielu przypadkach pierwotne funkcje alei uległy przeobrażeniu na skutek postępujących zmian w zagospodarowaniu otaczającej przestrzeni. Sytuacja ta dotyczy przede wszystkim alei dojazdowych w krajobrazie rolniczym. Na podstawie przeprowadzonych obserwacji określone zostały cztery podstawowe typy miejsc, w których aleje występują (do każdego z nich przyporządkowana została jedna przykładowa aleja lipowa):

- aleje wzdłuż dróg (dawnych gościńców) łączących miasta obecnie obciążonych dużym ruchem kołowym (aleja nr 1 koło Bożejewa);
- aleje wzdłuż utwardzonych dróg lokalnych o niewielkim ruchu kołowym, prowadzące

Aleja nr 1 przy drodze Bożejewo – Wizna
Alley no. 1 by the Bożejewo – Wizna road

Aleja nr 2 wzdłuż drogi lokalnej we wsi Puchały
Alley no. 2 along the local road in Puchały village

Aleja nr 3 wzdłuż polnej drogi z Puchał do Pniewa
Alley no. 3 along the country road from Puchały to Pniewo

Aleja nr 4 na terenie dawnego ogrodu dworskiego w Tamowie
Alley no. 4 situated inside the manor garden in Tamowo

Porównanie stanu zdrowotnego drzew w alejach

Przyjęta numeracja alei oznacza: Aleja nr 1: Bożejewo / Aleja nr 2: Puchały / Aleja nr 3: Puchały – Pniewo / Aleja nr 4: Tarnowo. Parametry o l. p. 4-13 podane są w ilości sztuk drzew

Comparison of the health condition of alley trees. Parameters 4 to 13 represent the number of trees

- od dawnych gościńców do majątków i dworów (aleja nr 2 w Puchałach);
- aleje wzdłuż nieutwardzonych dróg śródpolnych biegnące pomiędzy dawnymi majątkami (aleja nr 3 z Puchał do Pniewa);
- aleje na terenach parków podworskich będące pozostałością kompozycji parkowej (aleja nr 4 w parku dworskim w Tarnowie).

Do pomiarów drzew zastosowano średnicomierz, wysokościomierz oraz taśmę mierniczą. Określono stan zdrowotny drzew w każdej alei oraz ich cechy i podstawowe parametry. Zidentyfikowane zostały także podstawowe zagrożenia dla zabytkowych alei, jakie niesie ze sobą nasilająca się antropopresja. Porównanie stanu wybranych alei pomnikowych pozwoliło sformułować wnioski na temat możliwości przetrwania tych cennych dla wiejskiego krajobrazu Polski zabytków.

Niekorzystne dla zabytkowych alei stały się zmiany, jakie zaszły w ich otoczeniu na skutek nasilającej się antropopresji. Drogi uczęszczane kiedyś wyłącznie przez wozy i zaprzęgi ciągnięte przez konie, stały się teraz ruchliwymi trasami komunikacyjnymi. „Pierwotnie jako spacerowe, widokowe, pieszo-jezdne lub tylko reprezentacyjne, dzisiaj przemieniają się czasem w ulice, a niekiedy też w ruchliwe trasy komunikacyjne” [Majdecki, 1993]. Stare drzewa alejowe rosnące wzdłuż

I.p.	Parametr	Aleja 1	Aleja 2	Aleja 3	Aleja 4
1	Dominujący gatunek drzewa	<i>Tilia cordata</i>	<i>Tilia cordata</i>	<i>Tilia cordata</i>	<i>Tilia cordata</i>
2	Ilość drzew	100	98	78	56
3	Udział procentowy drzew o wyraźnych przebarwieniach nekrotycznych liści	50-60	5	1-2	1-2
4	Posusz do 5%	55	48	48	22
5	Posusz do 10%	27	20	7	15
6	Posusz do 20%	8	8	-	8
7	Posusz do 30%, lub większy	5	3	-	-
8	Drzewa całkowicie uschnięte	-	-	1	-
9	Pęknięcia pni i dziuple	7	20	35	15
10	Uszkodzenia wgłębne kory i drewna pnia	6	3	-	2
11	Rozwidlenia V-kształtne pnia na dwa lub więcej przewodników	18	39	44	12
12	Odrosty od szyki korzeniowej		33	60	-
13	Silna asymetria korony	15	5	30	50

Zestawienie porównawcze parametrów badanych założeń alejowych

Przyjęta numeracja alei oznacza: Aleja nr 1: Bożejewo / Aleja nr 2: Puchały / Aleja nr 3: Puchały – Pniewo / Aleja nr 4: Tarnowo. Parametry o l. p. 3-7 podane są w metrach

Specification of parameters of the investigated alleys. Parameters 3 to 7 represent the number of meters

I.p.	Parametr	Aleja 1	Aleja 2	Aleja 3	Aleja 4
Wymiary alei					
1	Liczba drzew (szt.)	100	98	78	56
2	Szacowany wiek (lata)	100	120	120	100
3	Długość	729	1215	614	82
4	Szerokość	7	6,2	7	3
5	Średnia wysokość drzew w alei	19-20	20	17,5	20
6	Średnie odstępki między drzewami	7,3	8,3	7,8	3
7	Największa luka w drzewostanie	34	57	100	8
Fizjonomia alei					
8	Czytelne obsadzenie obu stron drogi	●			●
9	Zanikanie jednego z rzędów drzew		●	●	
Sąsiedztwo alei					
10	Nieużytki				●
11	Pola uprawne	●	●	●	
12	Zabudowania / zagrody		●		
13	Kolizja drzew z infrastrukturą techniczną.		●		
Nawierzchnia drogi					
14	Przepuszczalna			●	●
15	Nieprzepuszczalna (bitumiczna, betonowa)	●	●		

Identyfikacja największych istniejących zagrożeń dla zabytkowych alei, spowodowanych działalnością człowieka

Przyjęta numeracja alei oznacza:

Aleja nr 1: Bożejewo / Aleja nr 2: Puchały / Aleja nr 3: Puchały – Pniewo / Aleja nr 4: Tamowo

Identification of the existing threats for the existing relic alleys, resulting from the human activities

I.p.	Parametr	Aleja 1	Aleja 2	Aleja 3	Aleja 4
1	Zbicie gleby wokół drzew i nieprzepuszczalna nawierzchnia drogi	•	•		
2	Ruch samochodowy o dużym natężeniu (spaliny, wibracje gruntu, uszkodzenia pni)	•			
3	Kolizje drzew z infrastrukturą techniczną (nadziemną i podziemną oraz budynkami)		•		
4	Prace polowe w sąsiedztwie drzew (niszczenie korzeni i gałęzi przez maszyny, stosowanie nawozów i środków chemicznych)	•	•	•	
5	Wandalizm	•	•	•	•

intensywnie użytkowanych dróg i w obrębie samych miejscowości cierpią przede wszystkim na skutek zbicia gleby i wprowadzania nieprzepuszczalnych nawierzchni w obrębie systemów korzeniowych. Zbita gleba jest największym wrogiem drzew przydrożnych [Szczepanowska, 2001]. W sąsiedztwie pól korzenie są uszkodzane na skutek prac polowych z użyciem ciężkiego sprzętu. Niekorzystnie wpływają na drzewa stosowane na polach zabiegi związane z nawożeniem oraz zwalczaniem szkodników i chwastów.

Społeczności lokalne posiadają bardzo pragmatyczny punkt widzenia odnośnie zabytkowych alei. Podczas wywiadów okoliczni mieszkańcy deklarują w większości chęć jak najszybszego pozbycia się drzew, bez względu na ich niewymierne wartości. Zabytkowe drzewa rosnące w alejach stwarzają zatem konflikt interesów. Z jednej strony ważna jest ochrona cennych elementów przy-

rodniczych i kulturowych krajobrazu dla przyszłych pokoleń. Z drugiej strony temu podejściu przeciwstawia się pragmatyzm mieszkańców wsi. Postrzegają oni drzewa alejowe przede wszystkim jako źródło zagrożeń dla zdrowia i mienia ludzi (łamiące się konary i wykroty drzew). Mieszkańcy wsi zwracają także uwagę na niedogodności związane z prowadzeniem prac polowych w pobliżu drzew (praca maszyn rolniczych jest utrudniona ze względu na zasięg koron i systemów korzeniowych). Wiekowe drzewa stanowią też konkurencję dla upraw, jeśli idzie o składniki pokarmowe, wodę i światło słoneczne.

Taka postawa części mieszkańców wsi powoduje, że drzewa są źle traktowane. Zdarzają się akty wandalizmu: pozostawione w dziuplach pni śmiecie, ślady ognisk w obrębie rzutu koron, wbite w pnie gwoździe, klamry lub nawet tablice ogłoszeniowe, ślady po samowolnym i przeważ-

nie niefachowym wycinaniu gałęzi oraz zranienia pni przez samochody i sprzęt rolniczy. Czy zatem aleje mają szansę przetrwać, jako jeden z rodzimych elementów krajobrazu wiejskiego?

Propozycje rozwiązania problemu

Proposal of a solution to the problem

Wszystkie zmiany zachodzące w otoczeniu zabytkowych alei, a zwłaszcza odnośnie zmiany samej ich funkcji (np. wprowadzenie trasy komunikacyjnej o dużym natężeniu ruchu, jak ma to miejsce w wypadku alei koło Bożejewo), mają charakter degradujący i przyczyniają się do powstawania różnych uszkodzeń. Majdecki [1993] zwraca uwagę, że drzewa alejowe pozostawione w takich warunkach bez niezbędnej pielęgnacji nie mają szans na przetrwanie. W trakcie badań w 2004 roku zaobserwowane zostały liczne ubytki w układzie poszczególnych założeń alejowych. Wypadanie kolejnych drzew może spowodować ostatecznie utratę czytelnej sylwetki tych obiektów jako elementów historycznej kompozycji przestrzennej. Ponadto stary drzewostan przy powiększających się ubytkach narażony jest na ryzyko zniszczeń podczas silnych wiatrów. Ponieważ omawiane aleje rosną na otwartej przestrzeni, a zatem nie są ocienione

przez drzewostan leśny ani śród-polny; dosadzanie nowych drzew w miejscach ubytków rokuje szanse powodzenia. Oczywiście wpłynie to na niejednorodny wygląd tych obiektów, jednakże do starych alei odnosi się twierdzenie, że zabytek sztuki nie musi znajdować się w idealnym stanie, lecz jest on historycznym dokumentem, który ukazywać może wiele nawarstwień [von Krosigk, Baumann i Kirsch, 2000]. Jak podają autorzy uzupełnianie ubytków, powszechnie stosowane od dawien dawna w przypadku wielu alei nawet ze względów ekonomicznych, cieszy się dzisiaj wzrastającym uznaniem konserwatorów. Jako przykład autorzy podają 300-letnią aleję w Britzer Gutsgarten w Berlinie. Celem działań konserwatorskich było utrzymanie jej niezwykle zróżnicowanego wyrazu. W związku z tym stary drzewostan został uzupełniony nowymi drzewami. Z perspektywy ponad pięć lat widać, że niektóre młode drzewa cierpią z powodu zacienienia przez drzewa stare, lecz mimo to są w dalszym ciągu zdrowe i dobrze rosną. Inne przykłady zastosowania zabiegu dosadzania stanowią: aleja przy pałacu Drottningholm (Szwecja) lub aleje w Grosser Tiergarten w Berlinie. Uzupełnianie ubytków w zabytkowych alejach z okolic Łomży poprzez dosadzanie młodych drzew powinno umożliwić ich stopniową regenerację. Muszą to być jednak działania o charakterze wielokierunkowym, rozłożone w dłuższym okresie czasu.

Jedną z najważniejszych kwestii dla życia drzew jest utrzymanie ustabilizowanego środowiska glebowego w zasięgu ich systemów korzeniowych. Należy dążyć zwłaszcza do eliminacji nadmiernego ubicia gleby poprzez zabiegi aeracji. Ochrona zabytkowych alei w krajobrazie rolniczym powinna obejmować także:

1. Kontrolę drzew przynajmniej raz w roku w okresie wiosny;
2. Wprowadzenie wobec starych drzew zabiegów takich, jak:
 - usuwanie posuszu,
 - usuwanie odrostów z pnia i szyjki korzeniowej (zwłaszcza jeśli idzie o lipy),
 - usuwanie ciał obcych z pni i konarów (gwoździ, drutów i innych części metalowych itp.) oraz wszelakich śmieci (częściej niż raz na rok),
 - zakładanie drenażu w rozwidleniach przewodników i konarów, co może zapobiegać tworzeniu się ognisk próchnicznych,
 - poprawa statyki drzew o pniach silnie wypróchniałych, np. poprzez kontrolę głównych konarów i symetrii korony oraz wiązania elastyczne konarów;
3. Regularny monitoring otoczenia zabytkowych alei w celu rozpoznania potencjalnych zagrożeń dla drzew (np. budowa i konserwacja infrastruktury technicznej nadziemnej i podziemnej, budowa i konserwacja nawierzchni, prace polowe i inne);
4. Neutralizację potencjalnych kolizji pomiędzy drzewami a in-

frastrukturą techniczną (chodzi zwłaszcza o napowietrzne linie energetyczne i telefoniczne) poprzez stosowanie w zależności od sytuacji alternatywnych cięć koron – dolnych lub bocznych – oraz cięć przez koronę.

Najtrudniejszą jednak sprawą związaną z ochroną starych alei może okazać się zmiana świadomości mieszkańców wsi. Muszą oni bowiem być przekonani, że stare drzewa alejowe są ich bogactwem. Świadczą one o tożsamości miejsc, w których ludzie ci mieszkają. Jako charakterystyczny i rozpoznawalny element krajobrazu aleje mogą być jednym z bodźców zachęcających do rozwoju turystyki w danym regionie.

Na koniec, na podstawie przeprowadzonych obserwacji można zaryzykować stwierdzenie, że w krajobrazie rolniczym ostaną się dłużej tylko te stare aleje, które usytuowane są na terenie dawnych parków dworskich lub wzdłuż nieutwardzonych dróg polnych o niewielkim lub sporadycznym ruchu kołowym (np. aleja w Puchałach lub Tarnowie).

Podsumowanie

Conclusion

Aleje stanowią i stanowią nadal ważny element krajobrazu kulturowego Polski. Wiele spośród starych alei posiada na tyle dużą wartość przyrodniczą i kulturową, że chronione są prawem jako pomniki przyrody.

O tym, że ochrona, zachowanie i pielęgnacja alei już wiele lat temu były uważane za ważne i to nawet na szczeblu państwowym, świadczyć może „Dekret o alejach” wydany w Prusach w 1841 roku zakazujący z rozkazu króla pruskiego wycinania starych drzew alejowych [von Krosigk, Baumann i Kirsch, 2000].

Aleje swoją fizjonomią zwar- tych pasm drzew wprowadzają ciekawe urozmaicenie w krajobrazie nizinnym – mało zróżnicowanym pod względem wysokości. Pełnią one także szereg ważnych funkcji przyrodniczych. Należy przyznać, że istniejące stare aleje będą niestety z biegiem lat zanikać. Poza głównymi przyczynami wymienionymi w Tab. 3, które mają wpływ na ten proces, wspomnieć także należy o starzeniu się samych drzew i pogarszającym się ich stanie zdrowotnym.

Prezentowane w tym opracowaniu aleje nie spełniają już zaplanowanych pierwotnie funkcji. Były one przeznaczone dla różnych rodzajów komunikacji pieszej i konnej (dopiero w XX wieku – samochodowej). Miały za zadanie ocieniać drogę, a jednocześnie posiadały charakter wypraw- dzający, łączący, lub doprowadzający do dworów, kościołów, czy miejscowości. Mimo to, są one dziś bardzo cenne z innych względów. Posiadają wyjątkowe walory krajo- brazowe, a jednocześnie stanowią (np. aleja w Puchałach) jedyne pozostałości po dawnych założeniach dworskich. Można powiedzieć, że stare aleje, podobnie jak inne zabytki,

tworzą pomost między przeszłością a teraźniejszością. Stanowią one spu- ściznę po naszych poprzednikach i to zarówno w aspekcie kulturowym, jak i przyrodniczym. W związku z tym trzeba dążyć do zachowania i utrzy- mania charakteru naszego rodzimego wiejskiego krajobrazu, z którym stare aleje są nierozzerwalnie związane.

Jan Łukaszkiwicz

Katedra Architektury Krajobrazu
Zakład Budowy i Pielęgnowania
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Department of Landscape Architecture
Section of Landscape Construction and Main-
tenance
Warsaw Agricultural University – SGGW

Literatura

1. Gradowski L., Budzyński W., 1963, *Zadrzewienia w rolnictwie* – wyd.1, PWRiL, Warszawa.
2. Krosigk K. von, Baumann M., Kirsch R., 2003, *Aleje jako przed- miot działań konserwatorskich. Ochrona, zachowanie i odnawianie* [w:] *Studia i materiały / Krajobrazy*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa, nr 1-2/2003, s. 151-170.
3. Łoziński W., 1978, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
4. Łuczyńska-Bruzda M., 1995, *Za- drzewienia w krajobrazie otwartym* [w:] *Studia i materiały / Krajobrazy*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Kra- jobrazu, Warszawa, nr 6(18) 1995, s. 18-20.

5. Majdecki L., 1993, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, PWN, Warszawa.

6. Pigott C. D., 1989, *Estimation of the age of lime-trees (Tilia spp.) in parklands from stem diameter and ring counts* [w:] *Arboricultural Journal*, ISA, Champaign, Illinois, U.S., Vol.13: 289-302.

7. Siewniak M., Siewniak M., Ban- zhaf A., 1991, *Problemy rekonstrukcji alei w ogrodach zabytkowych na przykładzie centralnej alei w Mosz- nej* [w:] *Komunikaty Dendrologiczne*, nr 18/1991, Warszawa.

8. Szczepanowska H., 2001, *Drze- wa w mieście*, Hortpress Sp. z o.o., Warszawa.

9. Szwarc-Bronikowski S., 2000, *Świadkowie naszych dziejów*, Prószyński i S-ka, Warszawa.